

20- Мавзу Қишлоқ хўжалик корхоналарини иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш йўллари

Режа

- 1. Рентабеллик тушунчаси, кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш услублари**
- 2. Рентабелликни ошириш омиллари ва имкониятлардан оқилона фойдаланиш**

1. Рентабеллик тушунчаси, кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш услублари

Корхоналарнинг фойдалилик ёки зарарлилик даражасини белгилаш учун рентабеллик кўрсаткичидан фойдаланилади. Рентабеллик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ўзида акс эттирувчи умумлашган кўрсаткич ҳисобланади. У фойдаланилган ва истеъмол қилинган ишлаб чиқариш ресурслари - меҳнат, ер-сув, моддий ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқариш харажатлари орқали етиштирилган маҳсулотдан олинган самаранинг миқдор ва сифатини, ишлаб чиқаришни кенгайтирилган тарзда ривожлантириш имкониятини, ходимларнинг ўз меҳнатлари натижасидан моддий манфаатдорлигини акс эттиради.

Рентабелликда мутлоқ кўрсаткич - бу фойдадир. Фойда - бу реализация қилиш натижасида олинган соф даромаднинг қисми бўлиб, у маҳсулот сотишдан келадиган маблағдан - сотилган маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларни ёки тўла таннарх қийматини чиқариб ташланган қисмига тенг бўлади:

$$\Phi = \text{ПТ} - \text{ТТ}$$

Фойда – бу фақат ишлаб чиқариш жараёнида ташкил топган натижа ҳисобланиб қолмасдан, балки маҳсулотларни сотиш жараёнида эришилган охириги иқтисодий кўрсаткичдир. Энг аввало унда жонли меҳнат харажатлари ифодаланади, чунки унинг асосида ялпи даромад ётади, ходимларнинг жонли меҳнати билан янги маҳсулот яратилади. Меҳнат унумдорлиги қанча юқори бўлса, янгидан яратилган қийматдаги иш ҳақи салмоғи шунча оз бўлади, унинг бир қисми фойдани ташкил қилишга кетади. Фойдада, шунингдек буюмлашган меҳнат харажатларининг самарадорлиги акс этади. Маҳсулот бирлиги ҳисобига тўғри келган моддий харажатлар ва иш ҳақи харажатларининг камайиши, баҳо ўзгармаганда фойдани кўпайтиради ва ниҳоят бу кўрсаткичда маҳсулот сифати намоён бўлади. Фойда бир қатор муҳим иқтисодий вазифаларни бажаради:

1. Ўлчаш вазифаси - фойдадан ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигини умумлаштирувчи кўрсаткичи сифатида фойдаланилади.

2. Тақсимлаш вазифаси - қўшимча маҳсулотни тақсимлаш воситаси сифатида.

3. Рағбатлантириш вазифаси - иқтисодий рағбатлантириш фондини шакллантириш манбаи сифатида.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш рентабеллиги сотилган маҳсулот бўйича ҳисобланади ва ифодалаш шаклига боғлиқ ҳолда абсолют ва нисбий кўрсаткичларда характерланади. Фойдани аниқлаш услуби Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан 1995 йил 27 январь 9-онли буйруғига асосан тасдиқланган «Фойдани ҳисоблаш низоми» бўйича, кейинчалик, яъни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5-февралдаги 54-сон қарорига асосан олиб борилади ёки «Молиявий натижаларни шакллантириш» бўлимидаги маълумотлар асосида ҳисобланади.

1. Ялпи фойда(зарар)(ЯФ) - қишлоқ хўжалик корхонасида товар маҳсулотини сотишдан тушган тушум, яъни соф пул тушумидан (ССТ) сотилган маҳсулот, товар, иш ва хизмат-ларни ишлаб чиқариш таннари(ИТ) олиб ташланади. Бунда соф пул тушуми жами пул тушумидан қўшимча қиймат солиғи, акциз солиғи, ташқарига чиқарилган товар солиғи, товар сотиб олувчи товарни қайтариб бериш мумкин бўлган скидкаларни (табиий камайиш) чиқариш йўли билан аниқланади:

$$\text{ЯФ} = \text{ССТ} - \text{ИТ}$$

2. Корхона асосий фаолиятидан олинган фойда (зарар) (АФФ). Буни аниқлаш учун ялпи фойда (зарар)дан сотиш ва маъмурий харажатлар(даврий харажатлар)(ДХ) айрилиб, асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромадлари(БД) ва харажатлари(БЗ) ҳам мос равишда қўшилиб ва чиқариб ташланади:

$$\text{АФФ} = \text{ЯФ} - \text{ДХ} + \text{БД} - \text{БЗ}$$

3. Корхонанинг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда (зарар)(УФ). Асосий фаолиятдан олинган фойда(зарар)дан олинган дивидентлар, заёмлар бўйича фоизлар, валютанинг курс фарқи, бошқа молиявий фаолият бўйича даромад-лар(МД)қўшилиб, харажатлар ва банк процентлари(БХ) айрилади.

$$\text{УФ} = \text{АФФ} + \text{МД} - \text{МХ}$$

4. Солиқ тўлагунча фойда(зарар)(СТФ) умумхўжалик фао-лиятидан олинган фойда плюс фавқулотда(кўзда тутилмаган) вазиятлардан қурилган фойда(ФФ) ва минус зарар(ФЗ) сифатида аниқланади:

$$\text{СТФ} = \text{УФ} + \text{ФФ} - \text{ФЗ}$$

5. Соф фойда(зарар)(СФ). У солиқ тўлангандан кейин хўжалик субъект ихтиёрида қолади, ўзида даромад(фойда)дан тўланадиган солиқни(ДС) ва минус қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни(БС) чиқариб ташланган ҳолда солиқлар тўлангунга қадар олинган фойдани ифодалайди:

$$\text{СФ} = \text{СТФ} - \text{ДС} - \text{БС}$$

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш рентабеллигининг мутлоқ кўрсаткичи билан бир қаторда унинг нисбий кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади. Бу кўрсаткич ўзида рентабеллик нормаси ва фойда нормасини ифода этади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари маҳсулотлари осимликчилик ва чорвачилик тармоқлари доирасида айрим экинлар ва чорва ҳайвон турлари доирасида, айрим маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари рентабеллиги аниқладанади. Бу кўрсаткични ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш жараёнларида қилинган ҳаражатларнинг қоплаш муддатларини аниқлашда универсал деб ҳисобланади.

Шу билан бирга фойда самарадорликни ягона ва бутун камраб олувчи кўрсаткич ҳисобланмайди. Янгидан яратилган қийматнинг бир қисми сифатида, у моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги ходимлар қўшимча меҳнати билан яратилган қўшимча маҳсулотни пулда ифодаланган қисмини ифодалайди. Унинг миқдори маълум даражада маҳсулот баҳоси даражасининг асосланганлигига боғлиқ. Бундан ташқари, фойда структуравий ўзгаришларга, юқори рентабелли маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш йўли билан ва паст рентабелли маҳсулот ишлаб чиқаришни қисқартириш йўли билан ҳам ошиши мумкин. Рентабелликнинг абсалют кўрсаткичи фойданинг абсалют миқдорида ифодаланади.

$$Д = ПТ - МХ$$

Фойданинг абсалют миқдори муҳим аҳамиятга эга, у иқтисодий рағбатлантириш фондини вужудга келтиришни миқдорига боғлиқ. Шу билан бирга фойданинг абсалют миқдори ишлаб чиқариш фаолиятининг иқтисодий натижаларини тўла баҳолашга имкон бермайди. Амалиётда ишлаб чиқаришда ҳар турдаги маҳсулот фойданинг абсалют миқдори кўп ёки оз олиниши мумкин. Икки ҳолатда ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш рентабелли бўлади, лекин унинг даражаси турлича бўлиши мумкин, чунки бу таннархга боғлиқ. Шунинг учун классик иқтисодчилар шундай деб ёздилар: «Бойлик даражаси - маҳсулотнинг абсалют миқдори билан эмас, қўшимча маҳсулотни нисбий миқдори билан ўлчанади». Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш рентабеллигини тўла характерлаш учун нисбий кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади: рентабеллик даражаси ва фойда нормаси. Рентабеллик даражаси соф фойдани коммерция таннархига бўлиш орқали аниқланади ва фоизларда қуйидаги формулалар билан ҳисобланилади:

$$\begin{array}{ccc}
 \Phi & ПТ-КТ & ПТ \\
 P = \frac{\Phi}{ТТ} * 100 & P = \frac{ПТ-КТ}{ТТ} * 100 & P = \frac{ПТ}{ТТ} * 100
 \end{array}$$

1. Маҳсулот сотишнинг рентабеллиги коэффиценти сотилган маҳсулот бирлигига қанча фойда тўғри келишини кўрсатади. Бу коэффицент нарх белгилаш сиёсатидаги ўзгаришларни ва хўжалик юритувчи субъектнинг сотилган маҳсулот таннархини назорат қилиб туриш қобилиятини кўрсатади. Коэффицент динамикаси нархларни қайта кўриб чиқиш ёки моддий захиралардан фойдаланиш устида назоратни кучайтириш зарурлигидан далолат беради. Унинг пасайиши турли сабабларга кўра корхона маҳсулотларига талабнинг пасайганлигини кўрсатади. Рентабелликнинг ушбу кўрсаткичи қуйидагича ҳисобланади:

$$\Phi(3)$$

$$P_{m.c} = \frac{\dots}{T} < 0$$

T

Бунда Ф(З)-сотишдан олинган фойда(зарар)

T-пул тушуми

Агар маҳсулот сотиш рентабеллиги коэффиценти ҳисобот даврида 0 дан кам қийматга эга бўлса, унда қишлоқ хўжалик корхонаси бу кўрсаткич бўйича зарар билан ишлайди деб ҳисобланади.

2. Асосий воситалар ва оборотдан ташқари бошқа активларнинг рентабеллигининг коэффиценти асосий воситалар ва оборотдан ташқари бошқа активлардан фойдаланиш самарадорлигини акс эттиради, яъни қишлоқ хўжалик корхонасининг молиявий хўжалик фаолиятида ишлатадиган активлардан фойда ёки зарар кўриш даражасини кўрсатади:

СФ(З)

$$P_{ав} = \frac{СФ(З)}{A1} < 0$$

A1

бунда, СФ(З)-солиққа тортишга қадар бўлган фойда(зарар)

A1-узоқ муддатли активлар

Агар активларнинг рентабеллиги коэффиценти (зарар-лилик кўрсаткичи) ҳисобот даврида 0 дан кам қийматга эга бўлса, унда қишлоқ хўжалик корхонаси бу кўрсаткич бўйича зарар билан ишлайди деб ҳисобланади.

3. Хусусий капиталнинг рентабеллиги коэффиценти ўз капиталдан фойдаланиш самарадорлигини кўрсатади. Коэффициент динамикаси корхона акциялари котировка даражасига таъсир қилади. Бу коэффициент даражаси инвестиция қилган капиталдан фойдаланиш самарадорлигини белгилаш ва бу кўрсаткични ушбу маблағларни бошқа қийматли қоғозларга сарфлашдан олиши мумкин бўлган даромад билан пасайиши ҳам маҳсулотларга талабнинг пасайгани ва активларнинг ортиқча тўпланиб қолганидан далолат беради:

СФ(З)

$$P_{хк} = \frac{СФ(З)}{X_{кк}}$$

X_{кк}

Бунда, X_{кк}- қишлоқ хўжалиги хусусий капитал қиймати.

Агар хусусий капитал рентабеллиги коэффиценти 0 дан кичик бўлса, унда қишлоқ хўжалик корхонаси ушбу кўрсаткич бўйича зарар билан яқунланган ҳисобланади.

4. Перманент капиталнинг рентабеллиги коэффиценти корхона фаолиятига сарфланган капиталдан (ўзининг ва қарзга олинган) фойдаланиш самарадорлигини акс эттиради.

СФ(З)

$$P_{пк} = \frac{СФ(З)}{\dots}$$

П1+Хкк

бунда, П1-ўз маблағ манбалари

Агар перманент капитал рентабеллиги коэффиценти 0 дан кичик бўлса, корхона ушбу кўрсаткич бўйича иқтисодий ночор ҳисобланади.

5.Капитал умумий айланувчанлигининг рентабеллиги коэффиценти корхона бутун капиталининг айланиш тезлигини акс эттиради. Унинг ўсиши корхона маблағлари оборотининг жадаллашганлигини ёки нархларнинг инфляциян ўсишини англатади.

$$R_{\text{куа}} = \frac{T}{\text{БЯ}} < 0$$

бунда: БЯ - баланс якуни

Агар капитал умумий айланувчанлигининг рентабеллиги коэффиценти 0 дан кичик бўлса, корхона ушбу кўрсаткич бўйича иқтисодий ночор ҳисобланади.

Рентабелликнинг кўрсаткичлари ичида сотилган маҳсулотларнинг таннархига киритилган харажатлар рентабеллиги универсал кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткични айрим корхона, тармоқ ва маҳсулотлар бўйича ҳисоблаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва Сув хўжалиги вазирлиги тизимидаги корхоналарда сотилган асосий маҳсулотларнинг рентабеллик (+), зарарлилик (-) даражаси, %

№	Маҳсулот турлари	2014 йил	2016 йил
1.	Буғдой	+18,3	-1,05
2.	Пахта хом-ашёси	-8,7	-17,8
3.	Тамаки барги	+15,3	+29,2
4.	Картошка	+43,9	+20,3
5.	Очиқ майдон сабзавотлари	+60,8	+60,3
6.	Қовун ва тарвуз	+46,5	+47,2
7.	Уруғлик ва данакли мевалар	+37,9	+56,0
8.	Узум	+51,6	+95,4
9.	Сут	-29,1	-25,0
10	Мол гёшти (тирик вазнда	-22,5	-21,4
11	Қораксел тери (дона)	-5,0	+21,5
12	Ҳар хил жун	-12,6	+0,2
13	Тухум (10 дона)	+42,3	+38,8
14	Пила	-18,6	-15,5

2014-2016 йилларда сотилган айрим маҳсулотларнинг таннархига киритилган харажатларнинг рентабеллик (+) ёки зарарлилик (-) даражаси кескин тавофут қилган. Бундай ҳолат, асосан маҳсулотлар бирлиги таннархи ва сотиш баҳоларининг таъсиридина ташкил топган. Бу икки омилга объектив табиий шароитлар, мавжуд имкониятлардан фойдаланиш турли даражада таъсир этади.

2. Рентабелликни ошириш омиллари ва имкониятлардан оқилона фойдаланиш

Рентабелликни ошириш омиллари деганда энг аввало фойда омиллари тушунилади. Фойда омиллари 2 гуруҳга бўлинади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқарувчига боғлиқ бўлган ва субъектив характерга эга бўлган ички омиллар.

2. Маҳсулот ишлаб чиқарувчига боғлиқ бўлмаган ва объектив характерга эга бўлган ташқи омиллар.

1. Ички омилларга сотиладиган маҳсулот миқдори, унинг сифати, ишлаб чиқариш харажатлари киради. Сотиладиган маҳсулот миқдори ялпи маҳсулот ҳажмига ва унинг товарлилик даражасига боғлиқ. Ялпи маҳсулот ҳажмининг ўсишида сотишга мўлжалланган маҳсулотнинг миқдори абсолют кўпаяди. Шунингдек, унинг ишлаб чиқариш ички истеъмолига кетадиган қисмининг ўсиши нисбий кўпаяди. Ялпи маҳсулотнинг ана шу ички истеъмолга кетадиган қисми ўсиш суръатининг пасайиши товарлилик даражасининг ошишига ва шу асосда пул тушумининг кўпайишига шароит яратади. Юқори сифатли маҳсулот анча юқори сотиш баҳосини таъминлагани учун, маҳсулот сифати пул тушуми орқали фойда миқдорига таъсир кўрсатади.

Пул тушуми миқдори маҳсулотни сотиш муддатларига, сотиш бозорига ва унинг таркибига боғлиқ. Бундан ташқари пул тушуми сотиш каналларига ҳам боғлиқ. Унинг давлатгами, матлубот кооперациясигами ёки бозоргами сотилиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Фойданинг муҳим омилларидан бири маҳсулот таннархидир. Ишлаб чиқариш харажатларининг пасайиши ёки ошиши фойда миқдорига анча сезиларли таъсир кўрсатади.

2. Ташқи омилларга маҳсулотни ишлаб чиқарувчилар таклифи ва улар ўртасидаги рақобат, маҳсулотга бўлган бозор талаби кабилар киради. У ёки бу маҳсулотга юқори ёки паст талаб, шунингдек рақобатчиларнинг мавжудлиги ёки қатнашмаслиги, сотиладиган маҳсулот миқдорига, баҳо даражасига ва пировард натижада фойда миқдорига таъсир қилади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг рентабеллиги омиллари экстенсив ва интенсив характерга эга. Экстенсив омиллар – бу рентабелликка сотилаётган маҳсулотнинг миқдоридаги ўзгаришлар орқали таъсир кўрсатувчи омиллардир. Интенсив омиллар – сотиш баҳоларининг ўсиши ва маҳсулот таннархининг пасайиши орқали таъсир кўрсатадиган омиллардир.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг рентабеллик кўрсаткичлари йиллар бўйича оз ёки кўп миқдорда тебраниб туради, бу ҳам бўлса, маҳсулот таннархи ва баҳонинг ўзгариши оқибатидадир. Шунинг учун рентабеллик динамикаси тенденциясини таҳлил этганда, шунингдек у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш қулайлигини иқтисодий асослаш пайтида бир неча йиллардаги рентабелликнинг ўртачасидан фойдаланилади. Ўртача кўп йиллик баҳолар кўрсаткичида сотилган маҳсулотнинг миқдори ва сифати тўғрисида ўртача маълумотлар акс этади, маҳсулот бирлигининг ўртача кўп йиллик таннархида эса иқлим шароити ва ишлаб чиқариш шароитларидаги ўзгаришлар таъсири акс этади. Бир ва бир турдаги маҳсулотларнинг қатор йиллардаги ўртача рентабеллик кўрсаткичларини таққослаш шу турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўзгаришидаги барқарор тенденциялар ҳақида объектив маълумотлар олиш имкониятини беради; турли хилдаги маҳсулотлар ўртача рентабеллик кўрсаткичларини таққослаш эса, қайси турдаги маҳсулот қулайроқ, даромадлироқ эканлиги тўғрисида фикр юритишга имкон беради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг рентабеллигини ошириш имкониятларини аниқлаш, бир томондан, маҳсулот сотишдан келган пул тушумини кўпайтириш имкониятларини аниқлашга, бошқа томондан—маҳсулот таннархини пасайтириш имкониятларидан тўлароқ фойдаланишни талаб этади.

Саволлар.

- 1.Рентабеллик нима?
- 2.Рентабеллик кўрсаткичларини айтинг?
- 3.Рентабелликни ҳисоблашнинг янги усулларини айтинг?
- 4.Рентабелликни оширувчи омилларни айтинг?
- 5.Рентабелликни оширувчи ички омиллар қандай бўлади?
- 6.Рентабелликни оширувчи ташқи омиллар қандай бўлади?